

قبیله‌ی همدان
و نقش آن در تاریخ اسلام و تشیع
(قرن اول هجری قمری)

عبدالمعصومی جشنی

قبیله همدان و نقش آن در تاریخ اسلام و تشیع

عبدالله معصومی جشنی

انتشارات دلیل ما

چاپ اول: بهار ۱۳۸۹

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: پرتو شمس

چاپ: نگارش

قیمت: ۴۵۰۰ تومان

شابک: ۸ - ۵۹۶ - ۳۹۷ - ۹۶۴ - ۹۷۸

آدرس: قم، خیابان معلم، میدان روح‌الله، پلاک ۶۵

تلفن و نمابر: ۷۷۴۴۹۸۸ - ۷۷۳۳۴۱۳ (+۹۸۲۵۱)

صندوق پستی ۱۱۵۳ - ۳۷۱۳۵

Info@Dalilema.com

WWW.Dalilema.com (خرید از طریق سایت اسکان‌پذیر است)

انتشارات دلیل ما

مراکز پخش:

- ۱) قم، انتهای خیابان صفاییه، بعد از کوچه شماره ۳۹، پلاک ۷۵۹، طبقه دوم، فروشگاه دلیل ما، تلفن ۷۷۳۷۰۱۱ - ۷۷۳۷۰۰۱
- ۲) تهران، خیابان انقلاب، خ فخررازی، فروشگاه دلیل ما، پلاک ۶۱، تلفن ۶۶۴۶۴۱۴۱
- ۳) مشهد، چهارراه شهداء، ضلع شمالی باغ نادری، کوچه شهید خوراکیان، مجتمع تجاری گنجینه کتاب، طبقه اول، فروشگاه دلیل ما، تلفن ۵ - ۲۲۳۷۱۱۳

سرشناسه: معصومی جشنی، عبدالله، ۱۳۵۶ -

عنوان و پدیدآور: قبیله همدان و نقش آن در تاریخ اسلام و تشیع / عبدالله معصومی جشنی.

مشخصات نشر: قم: دلیل ما، ۱۳۸۸.

مشخصات ظاهری: ۲۸۸ ص.

شابک: ۸ - ۵۹۶ - ۳۹۷ - ۹۶۴ - ۹۷۸

وضعیت فهرستویی: فیا

یادداشت: کتابنامه: ص ۲۴۷ - ۲۶۴.

موضوع: همدان (قبیله) -- تاریخ

موضوع: اسلام -- تاریخ -- قرن ۱ ق.

رده بندی کنگره: ۱۳۸۸ م ۸ هـ / ۲۱۹ DS

شماره رده دیویی: ۹۵۳ / ۸۰۲

شماره کتابشناسی ملی: ۱۹۴۹۹۱۳

فهرست مطالب

مقدمه.....	۹
بررسی منابع.....	۱۵
الف: تاریخ نگاری بر اساس نسب شناسی.....	۱۵
ب) طبقات و رجال.....	۱۹
ج) مقاتل و تک نگاری ها.....	۲۱
د) فتوح.....	۲۳
و) تاریخهای عمومی.....	۲۴
ها) جغرافیای تاریخی.....	۲۶
ز) تحقیقات جدید.....	۲۷
فصل اول: نقش قبیله‌ی همدان در تحولات تاریخی پیش از اسلام.....	۲۹
۱-۱- خاستگاه قبیله‌ی همدان و موقعیت جغرافیایی آن.....	۲۹
۲-۱- نسب قبیله‌ی همدان.....	۳۱
۳-۱- شاخه‌های همدان.....	۳۲
۱-۳-۱- بکیلیان.....	۳۲
۱-۳-۲- حاشدیان.....	۳۳

- ۴-۱- نقش همدان در وقایع سیاسی یمن پیش از اسلام..... ۳۶
- ۵-۱- مدنیت..... ۴۰
- ۶-۱- اوضاع اقتصادی..... ۴۲
- ۷-۱- روابط همدان با قبایل دیگر قبل از اسلام..... ۴۴
- ۸-۱- دین و اعتقادات همدان پیش از اسلام..... ۴۶
- پی‌نوشت‌های فصل اول..... ۴۹
- فصل دوم: چگونگی اسلام همدان و نقش آن در فتوح اسلامی..... ۵۱
- ۱-۲- اسلام همدان..... ۵۱
- ۲-۲- مکاتبات رسول خدا(ص) با همدانیان..... ۵۹
- ۳-۲- عامر بن شهر همدانی، کارگزار رسول خدا(ص) در قبیله‌ی همدان..... ۶۲
- ۴-۲- نقش همدان در سرکوب اسود غنسی..... ۶۲
- ۵-۲- نقش همدان در واقعه‌ی رده..... ۶۴
- ۶-۲- نقش همدان در فتوحات اسلامی..... ۶۶
- ۷-۲- فتوح شام..... ۶۷
- ۸-۲- فتح مصر..... ۷۰
- ۹-۲- فتوحات شرق..... ۷۱
- ۱۰-۲- شکل‌گیری شهر کوفه و موقعیت قبیله‌ی همدان در آن..... ۷۵
- ۱۱-۲- نقش بنی همدان در خلافت عثمان..... ۷۸
- پی‌نوشت‌های فصل دوم..... ۸۵
- فصل سوم: همدانیان در روزگار خلافت امام علی علیه السلام..... ۸۷
- ۱-۳- بیعت با امام علی(ع)..... ۸۷
- ۲-۳- کارگزاران همدانی امام علی علیه السلام..... ۹۱
- ۳-۳- جنگ جمل و نقش همدان در آن..... ۹۳

- ۴-۳- جنگ صفین و نقش همدان در آن ۹۹
- ۵-۳- پیکار نهروان ۱۳۰
- ۶-۳- غارات و نقش قبیله‌ی همدان در آن ۱۳۳
- پی‌نوشت‌های فصل سوم ۱۴۲
- فصل چهارم: نقش قبیله‌ی همدان در تاریخ تحولات اسلام و تشیع از سال ۴۱ هـ.ق به بعد ۱۴۳
- ۱-۴- نقش قبیله‌ی همدان در خلافت امام حسن علیه السلام ۱۴۳
- ۲-۴- قیام حجر بن عدی و قبیله‌ی همدان ۱۴۷
- ۳-۴- زمینه‌های قیام امام حسین علیه السلام و تلاش همدانیان در این راستا ۱۵۰
- ۴-۴- نقش همدان در قیام امام حسین علیه السلام ۱۵۶
- ۵-۴- نقش قبیله‌ی همدان در قیام توأیین ۱۷۲
- ۶-۴- نقش قبیله‌ی همدان در قیام مختار ۱۷۴
- ۷-۴- نقش قبیله‌ی همدان در تحولات سیاسی- اجتماعی پس از قیام مختار در قرن اول هجری قمری ۱۹۰
- پی‌نوشت‌های فصل چهارم ۱۹۳

فصل پنجم: نخبگان قبیله‌ی همدان ۱۹۵

- ۱-۵- نخبگان سیاسی ۱۹۵
- ۲-۵- نخبگان نظامی ۲۰۵
- ۳-۵- نخبگان قضایی ۲۰۷
- ۴-۵- نخبگان فرهنگی ۲۰۹
- ۲-۴-۵- شاعران ۲۲۶
- پی‌نوشت‌های فصل پنجم ۲۳۱

منابع و مآخذ

۲۴۷

- الف) فهرست کتب فارسی و عربی ۲۴۷
- ب) فهرست مقالات ۲۶۴
- ج) فهرست کتب و مقالات انگلیسی ۲۶۴

«يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَ

قَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا، إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقْوَىٰ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ»

(حجرات، ۱۳/۴۹)

«همتم بدرقه‌ی راه کن ای طایر قدس که دراز است ره مقصد و من نوسفرم»
(حافظ)

مقدمه

سرزمین عربستان در آستانه‌ی ظهور اسلام بر کنار از صحنه‌ی تکاپوهای جهانی و در حاشیه قرار داشت. گروههای مختلف طوایف و قبایل عرب بر پایه‌ی نظام قبایلی و عشیره‌ای قرار داشتند و مردمان جنوب شبه جزیره در این زمان نوعی از حکومت و تمرکز قدرت را به یادگار داشتند. لیکن مقارن با بعثت رسول خدا(ص) و حتی سالها قبل از آن، این نظام حکومتی و یکپارچگی دچار گسست و شکاف گردیده بود و آنها نیز در این زمان نظام قبیله‌ای شبیه به عربستان شمالی داشتند.

تنش و کشمکش بین این قبایل امری اجتناب ناپذیر بود و همین

امر دسته بندی و هم پیمانی قبایل مختلف را جهت تقویت در مقابل دشمنان خود در پی داشت.

ظهور آئین اسلام باعث تمرکز و اتحاد قبایل پراکنده و رقیب در شبه جزیره گردید و آنها با فراگیری تعالیم اسلام تحت حکومت واحد رسول خدا(ص) در مدینه گرد آمدند. اما پس از رحلت رسول خدا(ص)، با جریان سقیفه و آغاز فتوحات اسلامی، تعصبات و گرایشهای قومی و قبیله ای که با کوشش رسول خدا(ص) به فراموشی سپرده شده بود از نو زنده شد.

بیشتر شکست‌ها و پیروزی‌ها، جانبداری و مخالفت‌ها که آفریننده‌ی حوادث تاریخی قرن اول هجری قمری بود، متبلور در سرشت قبیله ای نگری و کسب سود مادی و منافع یا رویکرد اسلامی و دینی بود و یا دست کم در پرتو این امور قابل تحلیل است. خلافت عثمان قدرت گیری حزب اموی قریش و سپس قتل او خارج شدن گروه زیادی را از گردونه‌ی قدرت و کسب منافع در پی داشت و سبب شد تا «عثمانی گری» و بروز تفکر عثمانی در برابر «علوی گری» و تفکر «علوی» مجال بروز و رشد یابد تا معاویه و سپس در سالهای بعد امویان جهت رسیدن به مقاصد خود از آن بهره گیرند و بی شک پژوهش و تحقیق در این زمینه روشن کننده‌ی بسیاری از زوایای مبهم و تاریک تاریخ اسلام در قرن اول هجری قمری است.

با توجه به نقش مهم قبایل عرب در این تحولات، به ویژه نقش

تأثیر گذار قبیله‌ی همدان در حوادث قرن اول هجری قمری این رساله بر آن است تا نقش همدان را به عنوان یکی از قبایل بزرگ یمنی در این حوادث بررسی و تبیین نماید. این رساله دارای پنج فصل با محورهای زیر می‌باشد.

فصل نخست با عنوان «نقش قبیله‌ی همدان در تحولات تاریخی پیش از اسلام» به روشن کردن خاستگاه این قبیله، نسب همدان، شاخه‌های همدان، نقش آنها در رخدادهای سیاسی، اوضاع اقتصادی و تمدنی و روابط آنها با قبایل دیگر اختصاص دارد.

فصل دوم به بررسی چگونگی اسلام همدان و نقش این قبیله در فتوح اسلامی می‌پردازد.

فصل سوم تحت عنوان «همدانیان در روزگار خلافت امام علی (ع)» به بیعت با امام علی (ع)، تشیع، نقش همدان در جنگهای زمان امام علی (ع) و حمایت یا مخالفت همدان با امام علی (ع) می‌پردازد.

فصل چهارم به نام «نقش قبیله‌ی همدان در تاریخ تحولات اسلام و تشیع از سال ۴۱ هـ. ق تا قیام مختار است که به بررسی نقش آنها در خلافت امام حسن (ع)، همراهی با امام حسین (ع) و نقش آنها در قیام‌های شیعه چون توابین و مختار اختصاص دارد.

سرانجام در فصل پنجم و آخر تحت عنوان «نخبگان قبیله‌ی همدان» به معرفی و نقش رجال و شخصیت‌های سیاسی، نظامی، قضایی و فرهنگی قبیله‌ی همدان پرداخته می‌شود و سهم آنها در اعتلای علوم اسلامی بیان می‌گردد.

در این پژوهش، گردآوری اطلاعات و داده‌های تاریخی مبتنی بر روش کتابخانه‌ای با تکیه بر اسناد و منابع دسته اول تاریخی است. مقایسه، بررسی و تحلیل‌هایی که از منابع دسته اول به دست آمد با تحقیقات جدید، به ارائه‌ی نتایج روشنی کمک نمود.

سئوالات اساسی این پژوهش عبارتند از:

۱- اهمیت قبیله‌ی هَمْدان پیش از اسلام در یمن و جزیره‌ی العرب تا چه حد بوده است؟

۲- نقش قبیله‌ی هَمْدان در فتوح اسلامی و حوادث دوران سه خلیفه‌ی اول چگونه بوده است؟

۳- نقش قبیله هَمْدان در خلافت امام علی(ع) چگونه بوده است؟

۴- قبیله‌ی هَمْدان چه نقشی در قیام‌های شیعه و رشد و گسترش تشیع داشته است؟

۵- همدانیان تا چه اندازه در تدوین علوم اسلامی نقش داشتند؟ در راه انجام تحقیق مشکلاتی وجود داشت که مهم ترین آنها عبارتند از:

- عدم دسترسی به منابع دست اول و ضروری برای نگارش موضوع که با مسافرت به قم و استفاده از کتابخانه‌ی تخصصی اسلام و ایران و کتابخانه‌ی آیت الله مرعشی تا حدی برطرف گردید.

- عدم ذکر پسوند قبیله‌ای برخی از اشخاص در منابع، ضرورت بررسی و مقایسه سایر منابع و رجوع به کتب انساب را

به دنبال داشت.

- عدم دقت در ترجمه‌ی برخی منابع و وجود اشتباهات در انتساب قبیله ای اشخاص، سبب سلب اعتماد از این کتب گردیده و مقایسه و مقابله آنها با منابع اصلی را در پی داشت.

- سکوت منابع در برخی از زمینه‌های مباحث رساله و عدم وجود مطالب به حد کافی.

از این رو ضمن اعتراف به ناتوانی خویش و کاستی‌های این تحقیق، بر خود لازم می‌دانم از راهنمائیهای عالمانه، بی‌وفقه و زحمات بی‌دریغ استاد بزرگوار جناب آقای دکتر اصغر منتظرالقائم در مقام استاد راهنما و نیز مشاورت‌های تیزبینانه و ارزنده استاد ارجمند جناب آقای دکتر محمدعلی چلوئگر در مقام استاد مشاور و همچنین از تمامی اساتید گروه تاریخ دانشگاه اصفهان که در طی شش سال افتخار شاگردی آنها را داشتم و پژوهشگر برجسته تاریخ اسلام، استاد گرانقدر جناب آقای رسول جعفریان که بر بنده منت نهادند صمیمانه تقدیر و تشکر نمایم.

همچنین از همه کسانی که مرا در تدوین این پژوهش یاری رساندند، به ویژه دوستان خوبم آقایان عبدالحسین افشار، ابراهیم افشار، ابوذر کشاورز، و کمک‌های بی‌دریغ خواهرزاده عزیزم سرکار خانم فریبا ابراهیمی و زحمات جناب آقای اباذری کمال تشکر و قدردانی را دارم.

همچنین از همراهی و محبت‌های پدر و مادر و همسر مهربانم،

برادران و خواهرانم که همواره پشتیبانم بوده‌اند و دیگر عزیزانی که در طول انجام تحقیق مرا یاری نمودند سپاسگزاری می‌نمایم. از صاحب‌نظران، اساتید و پژوهشگران ارجمند تقاضا می‌گردد در رفع کاستی‌ها و اشتباهات احتمالی ما را یاری نمایند. امید است این پژوهش سهمی در خور توجه در روشن نمودن گوشه‌ای از تاریخ اسلام و تشیع در قرن اول هجری قمری داشته باشد و راهی فرا روی علاقه‌مندان به این موضوعات و تحقیقاتی که در آینده در این زمینه صورت می‌گیرد قرار دهد.

عبدالله معصومی جشنی

بررسی منابع

عدم گستردگی منابع و پوشش فراگیر مطالب، فقر اطلاعات و داده‌های تاریخی در مورد تحولات سیاسی، اجتماعی، نظامی و فکری قرن اول هجری قمری و نقشی که قبایل شبه جزیره در آن ایفا کردند، مشکلاتی بر سر راه پژوهش در قرون نخستین تاریخ اسلام می‌باشد. گذشته از آن، جمع آوری مواد تاریخی تحت عنوان «خبر» که جنبه‌ی روایی داشت نیز تحت الشعاع دستگاه حکومت و قدرت قرار می‌گرفت و رنگ غرض ورزی، تحریف و جعل به خود می‌گرفت. این امر که نقش دستگاه حاکم در خط دهی و ایجاد آن آشکار است، نگاه عمیق، ژرف و تیزبینانه به ویژه در بررسی نقش قبایل را می‌طلبد که خویشاوندی‌ها، دشمنی‌ها، دوستی و هم پیمانی‌ها و عوامل گوناگون دیگر در تحریک یا تشویق، جانب‌داری یا بی‌طرفی، مخالفت و دشمنی آنها اهمیت داشت.

کندوکاو در منابع و ارزیابی آنها پژوهشگر را در شناخت و تحلیل بهتر موضوع یاری می‌رساند. با توجه این موضوع به بررسی منابع اساسی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت در قالب چند دسته‌ی مهم پرداخته می‌شود.

الف: تاریخ‌نگاری بر اساس نسب‌شناسی

این علم شاخه‌ای از دانش تاریخ است که اعراب پیش از اسلام به جهت توجه به اشرافیت قبیله‌ای و تفاخر به نسب بدان اهتمام داشتند. «کثرت آثار نسب‌شناسی در عصر اسلامی حاکی از اهمیت و رواج آن است. در آغاز اسلام کسانی به نسب

شناسی شهره بودند و شعر و اخبار و ایام می‌دانستند ... می‌توان گفت نسب شناسان با انگیزه‌های گوناگون چون حفظ مآثر و بلکه اشرافیت قبیله‌ای در نزاعهای سیاسی و مفاخرات و شاید رقابتهای فرهنگی و قومی با دیگر اقوام مسلمان به کار پرداختند و با عرصه اطلاعاتی دربارهٔ انساب و اخبار شخصیتها و قبایل به پژوهشهای تاریخی کمک کردند» (سجادی و عالم زاده، ۱۳۸۰: ۸۰).

از نسب شناسان مشهوری که به دستور سعد بن ابی وقاص مامور تقسیم بندی هفت گانه‌ی قبایل کوفی گردید سعید بن نمران همدانی بود (طبری، بی تا، الجزء الرابع: ۴۸).

گسترش فتوحات و بنیاد شهرها در مناطق مختلف و به دنبال آن استقرار قبایل عرب از عواملی بود که به توسعه و رشد این دانش در میان مسلمانان کمک کرد. از مهمترین منابع نسب شناسی که در این رساله مورد استفاده قرار گرفت کتابهای زیر است:

۱- **جَمَهْرَةُ النِّسَبِ**: این کتاب تالیف هشام بن محمد بن سائب کلبی (متوفی ۲۰۴ هـ.ق) نسب شناس، اخباری و مفسر مشهور کوفی است. وی از داناترین مردم به نسب بود (ابن قتیبه، بی تا: ۵۳۶-۵۳۷). کتاب **جَمَهْرَةُ النِّسَبِ** در مورد نسب قریش و بنی هاشم، انساب قبایل قحطانی و از جمله قبیله‌ی همدان و قبایل عدنانی می‌باشد. کلبی در این کتاب علاوه بر اشاره‌ی انساب قبایل به مهاجرت قبایل به سرزمینهای فتح شده، نقش آنها در فتوحات، استقرار قبایل و اشعار برخی شاعران می‌پردازد. همچنین در زمینه‌ی قیام‌های شیعیان همچون واقعه‌ی کربلا و قیام مختار اخباری پراکنده گردآورده است.

۲- **النِّسَبِ**: از نسابان دو مکتب کوفه و بصره، ابوغیبہ قاسم بن سلّام (متوفی ۲۲۴ هـ.ق) است که کتاب **ارزشمند النِّسَبِ** را در خصوص قبایل عرب شمالی و جنوبی نگاشت. یک بخش از چهار بخش کتاب وی به نسب قبایل یمنی اختصاص دارد، که در آن نسب قبیله‌ی همدان و شاخه‌های گوناگون آن و شخصیت‌های آنها را به

اختصار بیان می نماید.

ابن سلّام اطلاعات ارزشمندی نیز علاوه بر انساب درباره‌ی اسلام قبایل و نقش آنها در فتوحات، روابط قبایل و مهاجرت آنها ارائه می نماید.

۳- انساب الاشراف: تالیف ابوالعباس، احمد بن یحیی بلاذری (متوفی ۲۷۹ هـ. ق.) مورخ و نسب شناس بزرگ قرن سوم است. در این اثر بلاذری بیشتر روایات شفاهی را جمع نموده و بر اساس انساب و اشخاص تنظیم کرده است. پس از ذکر آدم و پیامبران و نسب پیامبر (ص)، انساب اعراب عدنانی را بیان کرده و پس از بررسی فصلی در سیرت پیامبر (ص) به اخبار و انساب صحابه و علویان و تیره‌های دیگر قریش پرداخته است (سجادی و عالم زاده، ۱۳۸۰: ۱۳۴).

وی به تفصیل در مورد زندگانی رسول خدا (ص)، خلافت امیر مومنان (ع)، خلافت امام حسن (ع)، قیام امام حسین (ع) و سپس تاریخ خاندان اموی که در برگیرنده‌ی دوران عثمان، معاویه، یزید و سپس شاخه‌ی مروانی است به ویژه خلافت عبدالملک سخن می گوید. در این ضمن او به نقش قبایل مختلف قحطانی و عدنانی در تحولات سیاسی - اجتماعی قرن اول هـ. ق می پردازد و مخالفت یا همراهی آنها را با امام علی و اهل بیت (علیهم السلام) به تصویر می کشد. بلاذری با گردآوری روایات کوتاه و بلند در مورد یک خبر، به نقادی آنها دست می زند و پس از ردّ روایات نادرست، به گزینش روایتی که به نظرش صحیح است اقدام می کند و با این روش گامی بزرگ به سوی نگرش تاریخی، از گزارش صرف و نقل خبر بر می دارد.

این کتاب بر خلاف نامش تنها نسب نامه نیست، بلکه موضوع نسب شناسی در برابر اطلاعات گرانبهای تاریخی و جنبه تاریخی نگاری آن، حجم اندکی را شامل می شود. عنوان اشراف به طور مطلق بزرگان عرب و احتمالاً شامل کسانی است که از نژاد خالص عرب بوده اند (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، بهرامیان، علی، ج ۱۰: زیر نام انساب الاشراف).

اشخاص مورد اعتماد او، واقدی، ابومخنف، هیثم بن عدی، هشام بن محمد کلبی، مدائنی و عوانه بن حکم هستند. در این رساله در مباحث مربوط به دوران عثمان و خلافت امیر مؤمنان (ع)، قیام‌های شیعه چون حجر بن عدی، واقعه‌ی کربلا و به ویژه قیام مختار از کتاب مزبور سود جسته شد.

نقش قبایل یمنی، به ویژه قبیله‌ی همدان در این تحولات از میان مطالب انساب الاشراف به خوبی نمایان می‌گردد.

۴-الاکلیل من اخبار الیمن و انساب حمیر: نوشته‌ی (ابومحمد)، حسن بن احمد بن یعقوب همدانی (متوفی ۳۳۴ هـ. ق) است که به «ابن یعقوب»، نسابه و ابن حانک نیز شناخته می‌شود (همدانی، بی تا: ۷).

این دانشمند یمنی از قبیله‌ی همدان و از شاخه بکیل بود (همدانی، ۱۳۶۸، الجزء العاشر: مقدمه) و خط مُسند را به راهنمایی محمد بن عبدالله اوسانی فرا گرفت. اما وی نتوانست کتیبه‌های عربستان جنوبی را به صورتی درست و صحیح بخواند و ترجمه‌ی او از این خطوط دارای اغلاطی می‌باشد (همدانی، ۱۳۶۸، الجزء العاشر: ۱۷-۱۶).

نویسنده‌ی «الاکلیل» مورخ، نسب شناس، ادیب و شاعر، جغرافی دان و فیلسوفی بود که دارای تالیفاتی در این موضوعات می‌باشد (همدانی، بی تا: ۲۹-۲۱).

یکی از منابع اصلی و مهم این پژوهش کتاب «الاکلیل» همدانی بود که از جزء دهم آن به نام «فی معارف همدان و انسابها و عیون أخبارها» بسیار سود جسته شد.

همدانی در جزء دهم این کتاب شاخه‌های گوناگون قبیله‌ی همدان، خاندان‌های حاکم این قبیله پیش از اسلام، روابط همدان با قبایل دیگر، مختصری از زندگی برخی شخصیت‌ها و مشاهیر شاخه‌ها و بطون قبیله‌ی همدان، برخی کتیبه‌ها که نام همدان و شاخه‌های این قبیله بر آن نقش بسته است، قصور، اسلام برخی از بزرگان همدان، شرکت همدان در فتوحات، مهاجرت آنها به شهرهای مختلف در قلمرو حکومت اسلامی، شاعران و برخی از اشعار آنها را ذکر می‌کند.

اطلاعات ارزشمندی که نویسنده‌ی کتاب در مورد برخی شخصیت‌ها و مشاهیر

همدان به دست می‌دهد در هیچ منبع دیگری یافت نمی‌شود، اما از آنجا که این کتاب نیز در مورد نسب شناسی است به صورتی گذرا به زندگی این بزرگان پرداخته است.

ب) طبقات و رجال

یکی دیگر از شعبه‌های تاریخنگاری اسلامی، طبقه‌نگاری است که سابقه‌ی این روش به اوایل قرن سوم هجری باز می‌گردد و در طبقه شرح حال گروه دسته‌ای قرار می‌گرفت که ویژگیهای مشترکی آنها را به هم پیوند می‌داد (سجادی و عالم زاده، ۱۳۸۰: ۷-۷۶).

برخی کتابهایی که بدین شیوه تالیف یافته و به دست ما رسیده است، حاوی مطالب سودمندی در مورد بزرگان اسلام و عرب، فقها، محدثان، مفسران، قاریان، شعرا و طبقات مختلف می‌باشد که پژوهشگر تاریخ جهت تحلیل مطالب تاریخی از رجوع بدان ناگزیر است. مهمترین کتابهایی که در این زمینه مورد استفاده قرار گرفت، عبارتند از:

۱- طبقات الکبری: این کتاب به قلم محمد بن سعد بن منیع (متوفی ۲۳۰ هـ.ق.) مشهور به ابن سعد، محدث و اخباری و نسب شناس برجسته می‌باشد. کتاب وی مشتمل بر تاریخ دو قرن نخست اسلامی به شیوه‌ی طبقات است. دو جلد نخست کتاب طبقات به سیره رسول خدا (ص) اختصاص دارد و مجلدات سوم تا هفتم شرح حال صحابه و تابعین است و جلد هشتم به زنان فقیه و محدث اختصاص یافته است.

بنیاد کار او بر سه محور نوعی، زمانی و مکانی است. از این کتاب بیشتر از مجلدات سوم به بعد استفاده گردید که در نگارش آنها ابن سعد طبقات صحابه و تابعان را بر اساس محور مکانی نگاشته است و پس از مدینه و مکه به ذکر اصحاب و

تابعان دیگر شهرها از جمله یمن، کوفه، بصره، شام، مصر و شهرهای ایران می‌پردازد. او در این کتاب مطالب سودمند تاریخی، اداری و اجتماعی را به دست می‌دهد. شرح حال فقها، محدثان و صحابه و تابعین قبیله‌ی همدان که در مواضع مختلف چون یمن، کوفه، شام و مصر قرار داشتند و در فصل پایانی رساله بدانها پرداخته شد از جمله مباحثی است که با استفاده از این منبع ارزشمند نگاشته شد. همچنین در فصل اول رساله در مورد چگونگی اسلام همدان، شخصیت‌های بزرگ این قبیله که به حضور رسول خدا(ص) رسیده و اسلام آوردند و حضور حضرت علی(ع) در میان قبیله‌ی همدان، ابن سعد اطلاعات با ارزشی ارائه می‌دهد.

۲- المتعارف: نوشته‌ی ابن قتیبه، ابو محمد عبدالله بن مسلم دینوری (متوفی ۲۷۶ هـ. ق.) است. این کتاب ویژگی یک دانشنامه و دایرة المعارف را دارد و در خصوص سیر و مغازی، انساب عرب، تاریخ اسلام در دوره‌ی خلافت امویان و عباسیان حاوی نکات تاریخی ارزشمند است. سرانجام در فصلی به معرفی محدثان، قرآء، نسابان، اخباریان، شعراء، کاتبان و دبیران، شاهان و امیران می‌پردازد و در مواردی سلسله اسناد خود را ذکر نمی‌کند.

از این منبع نیز در موضوعاتی چون نسب همدان، القاب قبیله و برخی شخصیت‌های همدانی، مشاهیر فرهنگی چون محدثان و مفسران و شعراء استفاده شد.

۳- أَسَدُ الْغَابَةِ فِی مَعْرِفَةِ الصَّحَابَةِ: این کتاب توسط عزالدین ابوالحسن علی بن محمد معروف به ابن اثیر (متوفی ۶۳۰ هـ. ق.) در علم رجال نوشته شده است. أَسَدُ الْغَابَةِ مشتمل بر زندگی نامه‌ی بیش از ۷۵۰۰ نفر است. مؤلف در کتاب محتویات کتابهای ابن منده، ابونعیم، ابن عبدالبر و ابوموسی را جمع نموده و اشتباهات آنها را باز نموده و مطالبی نیز بر نوشته‌های آنها افزوده است (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، رضا زاده لنگرودی، ج ۲: زیر نام ابن اثیر). در مورد برخی از صحابه‌ی پیامبر(ص) از قبیله‌ی همدان و دیدار آنها با پیامبر(ص) در این کتاب مطالبی یافت می‌شود.

ج) مقاتل و تک نگاری‌ها

این شاخه یکی از بهترین روشهای تاریخ نگاری است که در قالب تک نگاری نوشته می‌شود؛ مهمترین منابعی که در این زمینه جهت پژوهش استفاده شد عبارتند از: ۱- وَقَعَةُ صَفَّيْن: نوشته‌ی نصر بن مُزاحم مَنقَری (متوفی ۲۱۲ هـ.ق)، اخباری مشهور است. ابن ندیم او را در طبقه‌ی ابومخنف قرار داده است و صاحب کتابها و تک نگاریهایی در وقایع مهم صدر اسلام چون «مَقْتَلُ الْحُسَيْن»، «الغارات»، «مَقْتَل حُجْرَبْنِ عَدَى» و «وَقَعَةُ صَفَّيْن» بوده است که به شیوه‌ی روایی نوشته شده است (ابن ندیم، بی تا: ۱۱۶).

کتاب وقعه با ورود امیر مومنان (ع) به کوفه و خطبه‌ی او در آنجا آغاز می‌گردد. سپس تعیین والیان شهرها و عزل برخی دیگر، سرپیچی معاویه از کنار رفتن از حکومت شام، مشورت با عمروعاص در مورد مقابله با امام علی (ع)، مقدمات جنگ و نبردهای سرنوشت ساز، موضع اصحاب رسول خدا (ص) و برخی از یاران امام علی (ع) در هواخواهی و حمایت از امام (ع)، مخالفت با جنگ و یا گرایش به بی‌طرفی و سستی کوفیان، تعیین داوران و پیمان نامه صلح صفین از نکات مهمی است که در این کتاب مطرح شده است.

در این کتاب نقش قبایل یمنی به ویژه قبیله‌ی همدان به صورت برجسته‌ای در جنگ صفین بیان شده است. وی به تفصیل نقش شخصیت‌های همدانی را در حکومت امیر مومنان (ع)، مقدمات جنگ صفین، سخنان، رجزها، و اشعار شاعران این قبیله در ترغیب و تشویق جنگاوران، موضعگیری آنها در حمایت و طرفداری یا احیاناً مخالفت و بی‌طرفی نسبت به فرامین امام علی (ع) را بیان می‌کند. راویان او بیشتر عراقی می‌باشند، چنانکه برخی از راویان قبیله‌ی همدان نیز در میان آنها هستند.

اما در برخی موارد در کتاب او اشتباهاتی وجود دارد چنانکه در ترتیب و تسلسل زمانی حوادث، ترتیب وقایع روز پنجم تا هشتم نبرد آشکار نمی‌باشد.

۲- الغارات: تالیف ابواسحاق ابراهیم بن محمد بن سعید ثقفی کوفی اصفهانی (متوفی ۲۸۳ ه.ق.) از مورخان نیمه دوم قرن سوم هجری قمری است. کتاب الغارات یکی از تک نگاریهای ابواسحاق ثقفی است که شرح مفصلی از حوادث و رویدادهای دوران خلافت علی (ع) پس از پیکار نهروان تا شهادت آن حضرت می‌باشد. هنگامی که معاویه پس از پیمان صلح صفین برای تضعیف موقعیت امام علی (ع) سپاهیان خود را برای ایجاد ناامنی و چپاول و غارت به مناطق تحت حاکمیت امام علی (ع) در مناطق مختلف عراق، حجاز و یمن روانه نمود.

شرح غارات معاویه، فرماندهان او، خطبه‌های امام علی (ع) در کوفه و طلب یاری از کوفیان جهت دفع غارات، سرپیچی و سستی کوفیان، یاری و حمایت برخی از شخصیت‌ها و بزرگان قبایل از امام (ع) و نام فرماندهان امام (ع) در این نبردها محورهای مهم کتاب است.

در این کتاب همراهی شخصیت‌های همدانی چون سعید بن قیس، مالک بن کعب و یزید بن قیس با امام علی (ع) و اجابت دستورهای آن حضرت از سوی آنها بیان شده است.

همچنین یورش بُسر بن ارطاة به یمن و قتل شیعیان همدانی امام علی (ع) در آنجا به تفصیل ارائه شده است. شرح غارات آنگونه که ابواسحاق ثقفی بدان پرداخته است در هیچ منبع دیگری نیامده است.

۳- مقاتل الطالبیین: تالیف علی بن حسین مشهور به ابوالفرج اصفهانی (متوفی ۳۶۲ ه.ق.) یکی از افراد بنام روزگار خود در شعر و ادب، انساب و تاریخ است. این کتاب یکی از تک نگاریهای تاریخ اسلام است که هدف نویسنده از تالیف کتاب چنانکه خود بیان نموده، شرح حال و مرگ فرزندان ابوطالب بوده است که از ظهور اسلام تا قرن چهارم هجری در جنگ‌ها و قیامهای سیاسی بر ضد دستگاه حاکم جان باختند (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۹: ۵-۲۴).

وی شرح زندگانی ۲۱۶ تن از افراد خاندان ابوطالب و کشته شدن آنها را ذکر می‌کند.

از مطالب این کتاب در مورد خلافت امام حسن (ع)، قیام امام حسین (ع) و قیام مسلم بن عقیل استفاده گردید.

(د) فتوح

۱- فتوح البلدان: این کتاب نوشته‌ی احمد بن یحیی بن جابر بلاذری (متوفی ۲۷۹ هـ. ق.) و یکی از معتبرترین کتابهایی است که در این موضوع نوشته شده است. کتاب بلاذری با اخبار فتح جزیره‌ی العرب آغاز می‌گردد و سپس فتوح شام، قبرس، جزیره، ارمنستان و مناطق غربی چون افریقیه و اندلس و سواد عراق بیان می‌شود و در بخش آخر به فتوح شهرها و ولایات ایران و سند می‌پردازد. فتوح البلدان علاوه بر ذکر فتوحات آگاهیهای سودمندی در مورد اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی شهرها و مناطق مفتوحه ارائه می‌دهد.

از این کتاب مطالب ارزشمندی در باب مهاجرت قبایل عرب جنوبی چون همدان و نقش آنها در فتوحات شام و عراق و استقرار آنها در شهرهای کوفه و دیگر شهرها به دست آمد.

۲- الفتوح: نوشته‌ی ابومحمد احمد بن علی بن أعثم کوفی کندی (متوفی ۳۱۴ هـ. ق.) است. وی از محدثان و مورخان شیعی بود (متظراقانم، ۱۳۸۰: ۲۲). مطالب الفتوح مشتمل بر حوادث تاریخ اسلام پس از رحلت رسول خدا (ص)، جنگ‌های رده، فتوحات اسلامی در شمال و مشرق، قیام بر ضد عثمان، خلافت امام علی (ع) و جنگهای داخلی، خلافت امام حسن (ع)، خلافت معاویه، قیام امام حسین (ع)، خلافت ابن زبیر و سپس مروانیان و خلافت عباسیان تا عصر هارون الرشید می‌باشد. ذکر نامه‌ها و خطبه‌های ائمه (علیهم السلام)، رجزها و اشعار و سخنان شخصیت‌ها

و مشاهیر قبایل اهمیت و ارزشی در خور بدان می‌دهد. اشعار برخی از شعرای همدانی که در مواضع مختلف در قرن اول هجری قمری سروده شده است در این کتاب بیان می‌شود.

فتوح ابن اعثم یکی از منابع مهم در مورد قیام مختار و نقش قبایل یمنی در آن است و او به صورت برجسته این کارکرد قبایل یمنی به ویژه همدان را در حمایت یا مخالفت با مختار به تصویر می‌کشد به گونه ای که از مطالب آن می‌توان تشخیص داد که یمنی‌ها در مواضعی نقشی پر رنگ تر از موالی دارند.

و) تاریخهای عمومی

۱- اخبار الطّوال: نوشته‌ی ابوحنیفه احمد بن داوود دینوری (متوفی ۲۸۲ هـ.ق) یکی از کهنترین تواریخ عمومی مختصر تا پایان خلافت معتصم عباسی (۲۲۷ هـ.ق) است.

دینوری وقایع مربوط به تاریخ اسلام را از فتح ایران در زمان عمر آغاز می‌کند و سپس حوادث روزگار عثمان، خلافت امام علی (ع)، خلافت معاویه و یزید، واقعه‌ی کربلا و قیام مختار را شرح می‌دهد. قیام کربلا از جمله مباحثی است که دینوری به طور مفصل از آن گزارش می‌دهد.

بر خلاف ابن اعثم که حمایت گسترده قبایل یمنی را از مختار ارائه می‌دهد، دینوری در قیام مختار، نقش موالی را بسیار برجسته نشان می‌دهد، که این نگرش او در رابطه با موالی و توجه او به مسائل سیاسی و مذهبی در بخش شرقی خلافت بی ارتباط با ایرانی بودن او نباید باشد.

تاریخهای عمومی دیگر چون مروج الذهب و معادن الجواهر علی بن حسین مسعودی (متوفی ۳۴۶ هـ.ق) و الکامل فی التاریخ عزالدین ابوالحسن معروف به ابن اثیر (متوفی ۶۳۰ هـ.ق) که منبع اصلی او تا قرن سوم هـ.ق تاریخ طبری بوده است از جمله منابع مهمی بود که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفت.

۲- تاریخ یعقوبی: نوشته‌ی سیاح، مورخ و جغرافی دان بزرگ اسلامی، احمد بن ابی یعقوب معروف به یعقوبی (متوفی ۲۸۴ هـ.ق) و از تاریخنامه‌های مشهور و مختصر است که شامل تاریخ جهان و اسلام از آغاز تا اواسط قرن سوم هجری قمری می‌باشد. این کتاب یکی از مصادر با ارزش تاریخ اسلام است که مؤلف در آن حوادث را موضوعی گردآوری کرده است. در این کتاب سعی یعقوبی بر آن است تا مطالب را به اختصار بیان نماید. از مطالب تاریخ یعقوبی در این پژوهش درباره‌ی تاریخ خلافت سه خلیفه‌ی اول، خلافت امیر مومنان (ع)، قیام‌های شیعه و حضور همدانیان در آنها استفاده گردید. اهمیت این کتاب در تشیع یعقوبی و دیدگاه‌های شیعی او در این کتاب است.

۳- تاریخ الرُّسل و الملوک: تالیف مورخ، محدث، فقیه و مفسر بزرگ محمد بن جریر طبری (متوفی ۳۱۰ هـ.ق) است. کتاب طبری مشتمل بر تاریخ جهان و اسلام به شیوه‌ی روایی و سالشمارانه تا آغاز قرن چهارم هجری قمری است. دوره‌ی اسلامی در تاریخ طبری با وقایع سال اول هجری قمری آغاز می‌گردد و با شیوه‌ی روایی در سال ۳۰۲ هـ.ق پایان می‌پذیرد. او در تاریخ خود به شیوه‌ی محدثان سند راویان را به راوی اصلی می‌رساند و به دلیل در پیش گرفتن همین شیوه حدیثی به نقد و ارزیابی راویان نمی‌پردازد (سجادی و عالم زاده، ۱۳۸۰: ۱۹-۱۱۸).

از آنجا که در دوره‌ی امویان، عراق و مناطق شرقی کانون مخالفت با خلافت و صحنه‌ی وقوع شورشها و قیامها می‌باشد، طبری به آن توجهی ویژه و در خور نشان می‌دهد.

هر پژوهشگری که راجع به تاریخ قرون نخستین اسلامی کار می‌کند از رجوع به این کتاب ارزشمند ناگزیر است، اما باید با مراجعه به کتب طبقات و رجال از وثاقت و راستگویی راویان اطمینان حاصل کند.

درباره‌ی اوضاع عراق و به ویژه کوفه مهمترین مراجع طبری، ابو مخنف است که

طرفداری او از عراق کوفه و به ویژه قبیله‌ی آزد نمایان است. از گزارش‌های طبری در مورد اسلام همدان، حضور همدان در فتوحات، مخالفت آنها با عثمان، اسکان آنها در شهر کوفه، نقش آنها در جنگ‌های زمان امام علی (ع)، خلافت امام حسن (ع)، حضور در قیام امام حسین (ع) و سپس قیام مختار استفاده گردید.

هـ) جغرافیای تاریخی

۱- البلدان: نوشته‌ی احمد بن ابی یعقوب معروف به یعقوبی (م ۲۸۴ هـ. ق) است.

این کتاب در رابطه با جغرافیای طبیعی و انسانی و اقتصادی شهرهای قلمرو اسلامی از جمله فارس، سیستان، کرمان، عراق عجم، ماوراء النهر، عراق، یمن، حجاز، شام، مصر، شمال آفریقا و آسیای صغیر می‌باشد. در این رساله از کتاب البلدان راجع به سکونت همدان در یمن، سپس شهر کوفه و استقرار آنها در این شهر و همچنین در برخی از شهرهای ایران سود برده شد.

۲- صفة جزيرة العرب: نوشته‌ی جغرافی دان، مورخ و نسب شناس و شاعر بزرگ یمنی و همدانی ابو محمد حسن بن احمد بن یعقوب همدانی (متوفی ۳۳۴ هـ. ق) است.

این دانشمند بزرگ یمنی به اوضاع جغرافیایی، وصف شهرها و بلاد و مناطق مختلف یمن پرداخته است. علاقه‌ی او به سرزمین اجدادیش سبب شده تا او به صورت گسترده به محل استقرار این قبیله در یمن، شهرهای همدان، بناها و آثار باستانی، قصرها و محافد قبیله‌ی همدان، معادن، رودها، چشمه‌ها، بازارها پردازد و اطلاعات بسیار مفید و سودمند در رابطه با سرزمین همدان و آثار تمدنی شهرها و مناطق آن ارائه دهد که در هیچ منبع دیگری وجود ندارد.

۳- مُعْجَمُ الْبُلْدَان: اثر یاقوت حموی (متوفی ۶۲۸ هـ. ق) اهل حماة می‌باشد. این

کتاب یک معجم جغرافیایی است که مشتمل بر هشت جلد است. یاقوت در این کتاب از اغلب کتب جغرافیایی اسلاف خود سود برده و مطالب جدید و مفید بسیاری به آن افزوده است. وی در این کتاب به بررسی تمامی سرزمینهای اسلامی پرداخته و در این ضمن به سکونت قبیله‌ی همدان در یمن، عراق، ایران و شام اشاره نموده است.

ز) تحقیقات جدید:

۱- نقش قبایل یمنی در حمایت از اهل بیت (علیهم السلام) (قرن اول هجری): تألیف اصغر منتظرالقائم در باره‌ی اسلام آوردن قبایل یمنی و چگونگی گرایش آنها به تشیع می‌باشد. مولف به نقش حمایتی این قبایل در قرن اول هجری از ائمه (علیهم السلام) پرداخته و به همراهی و مخالفت افراد قبیله‌ی همدان با اهل بیت اشاره نموده است.

۲- الیمن فی صدر الاسلام: مولف این کتاب نزار عبداللطیف الحدیثی می‌باشد که به نقش یمنی‌ها در گسترش اسلام و شرکت آنها در فتوحات و همچنین سکونت در سرزمینهای اسلامی پرداخته است.